

Изенбаев Б.Ж.*

PhD докторы, аға оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қаласы, Қазақстан

СҰЛТАНБЕК ҚОЖАНОВ КӨСЕМ СӨЗДЕРІНДЕГІ АЗАТТЫҚ ИДЕЯСЫ

Автор корреспондент: izenbaev84@mail.ru

Түйін: Мақалада Сұлтанбек Қожановтың көсем сөздеріндегі азаттық идеясы зерттелінді. Еліміздің тәуелсіздікке қолжеткізуі арғы-бергі тарихымыздың көптеген мәселелерін, оның ішінде кеңестік кезең тарихының маңызды тақырыптарын, сол кезеңдегі ұлт тұлғаларының ұл мұраты жолындағы жанқиярлық еңбегін өмір шындығына сай қайтадан қарастыруға, зерттеп-зерделеуге зор мүмкіндіктер туғызып отыр. Сұлтанбек Қожанов іргесін қалаған «Ақ жол» газеті 1920 жылдың желтоқсанынан бастап «Жаңа Өріс» басылымы негізінде Түркістан орталық партия комитетінің тілі ретінде жарық көріп отырды. Қай кезде болсын, С.Қожановтың көкейінен кетпейтін мәселенің бірі – ұлт мәселесі болатын. Өзбекстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінде 1921 жылдан сәуір айындағы Орталық Атқару комитетінің сессиясындағы жарыс сөзде сөйлеген С.Қожановтың ұлт мәселесі жөніндегі сөзі сақталған. Онда ол осы өңірдегі ұлттардың салт – дәстүрін, тілін, мәдениетін дамыту сөз етеді.

Кілттік сөзі: С.Қожанов, азаттық идеясы, тарих, ұлт тұлғасы, Түркістан Республикасы, «Ақ жол» газеті

Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі арғы-бергі тарихымыздың көптеген мәселелерін, оның ішінде кеңестік кезең тарихының маңызды тақырыптарын, сол кезеңдегі ұлт тұлғаларының ұл мұраты жолындағы жанқиярлық еңбегін өмір шындығына сай қайтадан қарастыруға, зерттеп-зерделеуге зор мүмкіндіктер туғызып отыр. Шын ту айтында әлі де түбегейлі зерттелмей, кей қыры ашылмай жатқан бірегей тұлғаларымыз аз емес. Бұлардың қатарына кешегі Орта Азия ұлт республикаларына бөлуге дейінгі Түркістан Республикасының орталығы Ташкент қаласында шыққан «Ақ жол» газетінің алғашқы редакторы болған Сұлтанбек Қожановты да жатқызуға болады.

Ал Сұлтанбек Қожанов іргесін қалаған «Ақ жол» газеті 1920 жылдың желтоқсанынан бастап «Жаңа Өріс» басылымы негізінде Түркістан орталық партия комитетінің тілі ретінде жарық көріп отырды. Бұл турасында Түркістан Компартиясының Орталық Комитетінің Атқару бюросының № 20-шы 1920 жылғы 19 қазандағы хаттамасында былай делініпті: «Слушали: О киргизской газете. Постановили: Газету издавать под названием «Ак-жол» (Светлый путь) как орган ЦК КПТ и ТуркЦИКа. Газете выходить не менее 2-х раз в неделю в размере пол печатного листа. Тираж 12 000 экз. Ответственным редактором назначить тов. Султанбека Ходжанова, ответственным секретарем Мир-Якуб Дулатова. Штат газеты: редактор, секретарь, заведующий редакцией, делопроизводитель, архивариус, конторщик, бухгалтер, казначей, экспедитор, рассыльный, кучер, сторож, уборщица. Все служащие редакции должны пользоваться пайком и обмундированием наравне с работниками ударно производительных предприятий. По представлении сметы открыть кредит при народном банке. На средства редакции определить открытые курсы для подготовки наборщиков 10 из киргиз. Отв. Секретарь ЦК Компартии Туркестана. Подпись Н. Тюрякулов[1]».

Расында да «Қазақ» көтерген алаштық идеяны жалғап әкеткен «Ақжол» жаңа қоғамдық тәртіпте ұлт мүддесін қорғаған ұлттық элитаның саяси еркінің жемісі, шын мәнінде «халықтыңкөзі, құлағыһәмүні» бола білді. Яғни «Ақжол» газеті жаңа жағдайда ұлттық идеяны, оның биік мұраттарын барынша насихаттау үдерісін жаңа деңгейге көтере алды, кеңестік қоғамның шынайы бет-бейнесін ойлы оқырманға тұспалдаптанытудан да тайсалмады. Былайша айтқанда «Ақжол» газеті ұлттық мақсат пен мұраттық алын оқырманға дер кезінде жеткізіп отырумен де халықтың үлкен сұранысына ие болды, ел ішіне кең тарады.

Біз сөз етіп отырған С. Қожанов басқарған кезде де газетте сайдың тасындай іріктелген қабырғалы қаламгерлер мен қарымды журналистер қызмет атқарды. Түркістан өлкесінде шығып отырған мерзімдік басылымдарға толтырылған анкеталардың бірінде газеттің редакция ұжымы төмендегіше құрамда беріліпті: «Мерзімдік басылымдар анкетасы: «Ақ-жол» газеті- қазақ тілінде. Адресі: Ташкент қаласы. К.Маркс көшесі 41. 1920 жылдың 7 желтоқсанан бастап, үзілістер 8 тамыз 1923 жылдан 28-не дейін себебі: қаржының жетіспеуінен. Бағадарламасы-париялық-саяси, экономикалық және ғылыми әдебиеттер. Мерзімділік уақыты - аптасына 3 рет Тираж - 1800 дана Қызметкерелері:

1. Тохтыбаев Иса Тоқтыбаевич - жауапты редактор, 2. Алиев Хасан Шаяхметович, 3. Байтасов Абдулла Байтасович, 4. Ходжиков Кангиркожа Ходжикович, 5. Илаев Хади Илаевич 6.Алпаров Гибат»[2].

Яғни, осы қызметкерлермен-ақ Қожанов бәсекеге барынша қабілетті газет басып шығарып, қоғам сұранысын толық қанағаттандырып отырды, ел руханиятына елеулі түрде үлес қосты деуге толық негіз бар. Олай дейтініміз, газет апта сайын үш рет жарық көріп отырған және материалды-техникалық базасы сол кездегі басқа баспалармен салыстырғанда, әлдеқайда жақсы жабдықталған болатын. Газеттің алғашқы редакторы болып Сұлтанбек Қожанов бекітілді, ал жауапты хатшы міндетін Міржақып Дулатов атқарды. Бұл жайлы 1937 жылы тергеу кезінде берген жауабында қайраткердің өзі былай депті: «1921-1925 гг. являлось использование советской печати для пропанды национализма. Газета под названием «Ак жол», редактором которой являлся я целиком была использована нашей организацией»[3].

Демек Сұлтанбек басылымнан ешқашан қол үзген емес. Біржағынан Сұлтанбек Қожановтан өзге бас редакторлардың дені өздерін «газетті уақытша шығарушы» деп айқындап, көрсетіп отырған. Осы тұстан әңгімеміздің желісін үзіп Қожанов ғұмырбаянына қайта үңіліп көрелік. Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінде сақталған 1931 жылдың 5 наурызындағы оның өз қолымен толтырған анкетасына сүйенер болсақ, Сұлтанбек 1894 жылдың қыркүйек айында Түркістан уезіндегі Созақ ауданының Қаратау ұжымшарының Ақсүмбе ауылында туылған. 1913 жылы үш кластық училищені, 1917 жылы Ташкент қаласындағы мұғалімдер семинариясын бітіреді. Осы мұғалімдер семинариясында жүрген кездің өзінде ол 1915 жылы семинария жанынан ұйымдасқан «Кеңес» құпия ұйымының мүшесі болды, кейіннен Түркістан өңірінде шыға бастаған «Қырғыз» газетімен де тығыз байланыс орнатты. Жалпы Кеңестердің Түркістан уездік съезінің төрағасы, уездік атқару комитетінің мүшесі, Түркістан атқару комитетінің төрағасы, Түркістан Компартиясының Түрккомиссия құрған Уақытша Орталық Комитетіне мүше, облыстық революция комитетінің төрағасы т.б. секілді сан қызметте әбден ысылған Қожановты Кеңес үкіметі де барынша пайдаланды, тіпті бастапқыда оның кейбір ұлтшылдық қалыптағы көзқарастарына да көз жұма қараған сыңай танытты. 1920 жылы С.Қожанов Түркістан өлкелік жер шаруашылығы халық комиссариатының басшылығына ұсынылды. Бұл нағыз шиеленісті қызмет орын еді.

Байырғы тұрғындар отаршылдардың келуінен бастап шұрайлы жерлерінен айырылған болатын. Көптеген жергілікті тұрғындар жерсіз қалды. Кеңестердің Түркістан өлкелік тоғызыншы съезінде ол туралығынан танбай: «Мен тартып алынған жердің барлығын қайтарып беруді талап етемін, бұл жерлердің барлығы босатылып, жаулап алушылардың қуылу ынталап етемін», - деген болатын.

С.Қожановтың халыққа ерекше танылған кезі 20-жылдардың басы болды. әрбір съезд, кеңестерде өзінің ойлы ұсыныстарын айтып, іскерлігін танытты. Оның өмірінде 1921 жылдың соңындағы В.И.Ленин қатысқан Кеңестердің Бүкіл ресейлік тоғызыншы съезі ерекше орын алды. Ленин С.Қожанов сөзіне ерекше мән беріп, оның ағарту жұмысымен айналысуына кеңес берді. Келген соң Халық ағарту комиссары болды, сол кезде біз жоғарыда айтқан «Ақжол» газетіне редактор да болды. Қай кезде болсын, С.Қожановтың көкейінен кетпейтін мәселенің бірі – ұлт мәселесі болатын. Өзбекстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінде 1921 жылдан сәуір айындағы Орталық

Атқару комитетінің сессиясындағы жарыс сөзде сөйлеген С.Қожановтың ұлт мәселесі жөніндегі сөзі сақталған. Онда ол осы өңірдегі ұлттардың салт – дәстүрін, тілін, мәдениетін дамыту сөз етеді.

1923 жылдың маусым айындағы РКП (б) Орталық Комитетінің ұлттық республикалар мен облыстардың жауапты қызметтерімен өткен кеңесте С.Қожанов өз халқының шын мәніндегі жанашыр ұлы екенін тағы да көрсетті. Бұл сөзі кеңеске басшылық жасап отырған Сталиннің тарапынан сынға ұшырады. Ақырында, 1924-1925 жылдары Қазақстан автономиялы республика ретінде РСФСР құрамына енді. С.Қожанов ВКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы болып сайланды. 1925 жылды нақпанайында екінші хатшысы болды. Құлашын кеңге сермеп, Қызылорда ел астанасы болған республиканы көркейтуге көп әрекет жасамақ еді. Бірақ бірінші хатшылыққа Ф.И.Голощекин келіп, алғаштан-ақ пікірлері кереғар болды. Ф.И.Голощекин ел, жержағдайын білмейтін де еді. Ақыры ол С.Қожановты Қазақстаннан қуып шықты. Ол ВКП(б) Орталық Комитетінің аппаратында Ұлт республикалары мен облыстары бойынша жауапты нұсқаушы болды. 1927 жылдың аяғында Мәскеудегі марксизм – ленинизм курсына аяқтап Ташкент қаласына оралып, Орта Азия бюросының үгіт – насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары болып тағайындалып, 1929 жылдың қыркүйегіне дейін істеді. 1929 жылдан бастап оған қарсы қуғындау басталады. Олешқашан Советке қарсы болмағанын, партияны алдамағанын, сыңар жақ болмағанын айтып дәлелдеуге тырысты.

Оңтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивіндегі 1923 жылдың 10 желтоқсанында толтырған бір анкетада С.Қожанов «Ұлы Қазақ революциясынан кейін сотталдың ба? Қандай жаза алдың?» - деген сұраққа, «1920 жылы түсініспеушіліктен 3 сағатқа қамалған едім», - деп жауап жазған екен.

Содан 14 жыл өткен соң 1937 жылы тағы да ұсталды. Бірақ бұл жолы қылышынан қан тамған Сталиндік жазалаушы саясаттың шеңгелінен шыға алмады. Оның өмірі 43 жасында қиылды. Алайда Сұлтанбек соңында өлшеусіз бай рухани мұра қалдырды. Айталық өз газетінде ол «Орта Азия бірлігі әм қазақ ұлты» мақаласын жариялап, мәселені төтесінен қойды, ашық айтса да ақиқатты айтты. Қараңыз. «Енді бізге Ташкентсіз мемлекет жасаудың әрекетіне кірісу ғана қалды. Басылып, игілік істерге кірісу керек. Біз қазақтың бір қаласынан да айырылған жоқпыз ... қазақ неге қалалы жұрт болмайды деп бұрқырау - мәдениет тарихына қиянат. Шекара мәселесі жаугершілік емес, коммунист партиясының саяси бағытымен, кеңес өкіметінің кең билігінің көлеңкесінде еркін ұлттар арасының мәмілесі деп білеміз. Бұл - партия жұртшылығының ұйғаруы, партия жұртшылығының нәтижесі. Шекара ажырату екі жақ болып қонып алып, жауласу емес» [4], - деп «сендердің бостықтарыңнан Ташкенттен айырылып қалдыңдар, істің бәрін қолдан бердіңдер» деген пікірлерге бір жағынан басу айтса, бір жағынан қолынан келер қайранның жоқтығына күйінеді.

Бір анығы, Ташкентте жолдары түйіскен С.Қожанов пен М.Дулатовтың «Ақ жол» газетіндегі қызметінде алаштық идеялар жалғасын тапты деуге болады. Осы жерде элиталық тұлғалар ретінде М.Дулатов, С.Қожанов және С.Өтегеновтердің арасында ұлттық мүдде төңірегінде терең түсіністік орнағанын да байқау қиын емес. Демек ұлт зиялыларының басын ортақ мүдде аясында тоқайластырған газеттің басқа жолмен, өзге сұрлеумен жүруі де мүмкін емес-ті.

Ал азаттықтың басты атрибуты, бостан елдің басты белгісі оның тілі десек, қазақ тілі мәселесі де Қожанов көсемсөздеріндегі кеңінен жазылған, тарқата талданған тақырыптардың бірі. Өйткені «тілі жоғалған халықтың өзі де жоғалатынын» Алаш зиялылары сол кездің өзінде-ақ тап басып танып, ескерте айтып кеткенін білеміз. Яғни Сұлтанбек те сол жолмен жүрді, хал-қадерінше туған тілінің тынысын тарылтқысы келетіндерге қарсы ымырасыз күрес ашты, оны барынша қорғаштап бақты.

Мәселен, бір мақаласында ол мақсатпен орысша білгендердің көбейіп бара жатқандығына алаң көңілмен қараса [5], «Іс жүзінде орындау керек» мақаласында:

«Қазақстан әзіргі кең үлкен облыстарға бөлініп, барлық жерлерінің бірлігі байлаумен жасалмай, сүйемелдеумен мақсаты бір, тұрмысқа керек ынтымақ жолымен жасалуы керек. Сондықтан облыстарға бөліну орталықты нашарлауға емес, қазақ бірлігін ойыншық қылмай, оңдап жасауға керекті шаруа деп білу тиіс»[6], -деп өз байламын жеткізеді де, нақты мынадай ұсыныстар білдіреді:

«1) Қазақстанды қазақ ұлт мемлекеті қылу шаралары қайта бір қаралып, тиістілері тоқтаусыз орындалсын.

2) Қазақстан шаруа еркі өзінде үлкен облыстарға бөлсін. Жетісумен Сырдария бір облысы болсын.

3) Орта Азия бірлігіне әзір кірмегенде де Орта Азия шаруа кеңесіне қазақ уәкілдері кіргізілсін. Түрлі себептермен қазақ ішіне кіргізіп, неше жүз мыңдаған қазақ елін таратып алып кеткен Өзбекстанда Қазақстан уәкілдігі болсын.

4) Қазақстан астанасы Орынбордан тоқтаусыз қазақ ішіндегі бір қалаға көшсін. Бұл ұсыныстарымыз бұрын мақұлданып, қаулы болып, қағазға жазылған еді.

Біздің енді ұсынып отырғанымыз тағы бір дүркін жазып өту емес, іс жүзінде орындау, тоқтаусыз орындау» [7].

Расында да байыппен қарасақ бір Сұлтанбек қана емес осы газетте қалам тартқан барша қаламгерлер көтерген өткір де өзекті мәселелер әлі күнге дейін маңыздылығын жойған жоқ. Сол себепті де ашық әрі айқын түрде Кеңес билігінің саясатын, әкімшіл-әміршіл жүйе реформаларының жеміссіздігін батыл сынап, көзге ұрып тұрған қателіктерін бүркеншік аттармен болса да халыққа жеткізіп отырған газеттің деректік маңызы да зор.

Олай болса, өзінің бүкіл саналы ғұмырын халқының болашағы жолындағы күреске арнап, Алаш қайраткерлері ұран еткен азаттық идеясын бірде ашық, бірде жасырын түрде насихаттауды басты мұрат көрген С.Қожановтай еліміздің тарихындағы аса ірі мемлекет қайраткерін зерттеп-зерделеу үдерісі жалғаса беруі тиіс деп білеміз. Өйткені ол туған халқына деген шексіз сүйіспеншілігін, ұлттық құндылықтарды сақтауға адалдығын, жұрт ісі, жұрт қамы жолындағы іскерлігін, қайтпас қайсарлығын сөзімен ғана емес, ісімен де дәлелдеп берген дара қайраткер, қайталанбас бірегей тұлға. Біздің бүгінгі «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясындағы басты қолға алатын шаруалардың бастысы да осы Сұлтанбек Қожанов сияқты тәуменді тұлғаларымызды кейінгі толқынға мейлінше таныту болуы керек. Себебі туған тарихының тұғыры биік тұлғаларын танып-біліп өскен ұрпақ қана тәуелсіздігіміздің тірегі, жарқын болашағымыздың кепілі бола алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қожанов Сұлтанбек. Құжаттар мен материалдар // Сборник документов и материалов: Т.1/ Құраст.: Х.М.Тұрсын, А.М.Әбікей. Алматы: Жалын, 2013. - 384 б.

2. ӨРОМА Ф.И-34-қор.1-іс.2641-тізе. 58-59-п.

3. Смагулова С.О. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ тіліндегі мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы: тарих ғыл.докт...дис./ Ш.Ш.Уалиханов атын. Тарихжәне Этнология ин-ты; ғыл. кеңесші: Нұрпейіс К.Н., Есмағамбетов К.Л. - Алматы, 2010. 365 б.

4. «Ақжол» газеті, 1922 ж., 29-наурыз

5. «Ақ жол», №27. 19 февраль, 1921 жыл.

6. «Ақжол» № 514, 15 декабрь, 1924 жыл.

7. Сонда.

Аннотация: В статье рассматривается идея независимости в деятельности Султанбека Кожанова. Обретение независимости дает нам огромную возможность пересмотреть и исследовать многие из нашей истории, в том числе основные темы советской истории и самоотверженную работу национальных меньшинств в этот период. Газета «Ақ жол», основанная Султанбеком Кожановым, была издана в декабре 1920 года как язык «нового роста» Туркестанской Центральной партии. В любое время одним из важнейших вопросов С. Кожанова была проблема нации. В Центральном государственном архиве Республики Узбекистан в своем выступлении на

заседании ЦИКа, состоявшемся в апреле 1921 года, была сохранена речь С.Кожанова о национальности. Это говорит о развитии традиций, обычаев, языка и культуры нации.

Abstract: The article discusses the idea of independence in the activities of Sultanbek Kozhanov. Independence gives us a great opportunity to review and explore many of our history, including the main themes of Soviet history and the dedicated work of national minorities during this period. The newspaper Ak Zhol, founded by Sultanbek Kozhanov, was published in December 1920 as the language of the “new growth” of the Turkestan Central Party. At any time, one of the most important issues for S. Kozhanov was the problem of the nation. In the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan in his speech at the meeting of the CEC, held in April 1921, S. Kozhanov's speech about nationality was preserved. It speaks about the development of traditions, customs, language and culture of the nation.